

مدرسہ شهری

شماره ۴۳ تابستان ۹۵

No.43 Summer 2016

■ ۲۲۵-۳۴۲ ■

زمان پذیرش نهایی: ۱۳۹۴/۱۲/۲۶

زمان دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۷/۸

بررسی و تحلیل تحولات فرم‌ها و عناصر معماری و شهرسازی سلاجقه، در دوران بی‌لیک و تأثیرگذاری آن در ظهور معماری عثمانی

رضا صبوری نوجه دهی* - دانشجوی دکتری باستان‌شناسی (دوران اسلامی)، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

سید علی اصغر میرفتح - مدرس مدعو رشته باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

The Study and Analysis of Changes in Sultanates Architectural Forms and Elements in Beylik's Era and Their Role in the Rise of Ottomans Architecture

Abstract

Until very recently, the art and architecture of the Islamic era in Turkey after the Seljuk period was known as the Ottoman art and architecture. As if between the fall of Sultanate of Rum and the establishment of Ottoman in 1299 A.D. there was not any artistic or architectural work in Anatoly. Such idea is no longer accepted today, as after the Sultanate of Rum fall, the autonomous Turkmen Emirates were present in the diverse areas of Anatoly, and some of them challenged the increasing spread of Ottoman until the 14th century and in some cases even until the 15th century. Needless to say, in the era of Beyliks, the residents in such Emirates especially artists and architects worked somehow and through their work they designed and constructed religious or general buildings. The conducted studies show that the design and construction of buildings in that period of time was actually a kind of linking element between Seljuqs architecture and Ottoman architecture. In sum, although the forms and styles presented in the magnificent works of the Ottoman era have roots in Seljuq architecture, they have actually developed in the period of Anatoly autonomous Emirates.

Keywords: Seljuqs architecture, Beylik architecture, Ottoman architecture, Anatoly mosques

چکیده

تا همین اواخر، تاریخ هنر و معماری دوران اسلامی ترکیه، بعد از دوران سلجوقی، هنر و معماری عثمانی دانسته می‌شد. اما این دیدگاه امروزه منسوخ گردیده است. زیرا بعد از فروپاشی سلاجقه امیرنشین‌های خودنمختار ترکمن در نقاط مختلف آناتولی حضور داشتند که برخی از آنها تا قرن چهاردهم و برخی دیگر حتی تا قرن پانزدهم دستگاه حکومتی خود را در مقابل گسترش روزافزون عثمانی‌ها محافظت می‌نمودند. در دوران حاکمیت بی‌لیک‌ها، هنرمندان، شهرسازان و معماران طبیعتاً جهت برآورده نمودن نیازهای جامعه به طراحی و ساخت و ساز ابنيه مختلف مذهبی و غیرمذهبی می‌پرداختند. مطالعات و بررسی‌های انجام پذیرفته نشان می‌دهد که طراحی ابنيه و فعالیت‌های ساختمانی انجام پذیرفته در این دوران در واقع نقش حلقه اتصال معماری سلجوقی به معماری عثمانی را ایفا نموده است. فرم‌ها و سبک‌هایی که در دوران عثمانی آثار باشکوهی را ایجاد نموده‌اند، اگرچه ریشه در معماری سلاجقه دارند اما در دوران امیرنشین‌های خودنمختار آناتولی تحول و تکامل یافته‌اند.

واژگان کلیدی: معماری سلاجقه، معماری بی‌لیک، معماری عثمانی، مساجد آناتولی.

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۴۹۹۹۷۸۱؛ رایانمه: Sabouri.Archaeologist@gmail.com

۱. این مقاله از رساله دکتری باستان‌شناسی با عنوان «بررسی و تحلیل، تاثیرات معماری و تزئینات وابسته دوران اسلامی ایران، بر شهرسازی و معماری عثمانی (از قرن ۱۴ تا پایان عثمانی در ۱۹۲۲ میلادی)» استخراج گردیده است.

در ساخت مساجد ملی معماری غیرقابل انکار و غیرقابل تقليید را دنبال کرد (هانس گابه، ۱۹۹۳، ص. ۳). چهار طاقی مهم ترین واحد فضایی معماری ایران در دوره پیش از اسلام بود که نقشی مذهبی داشت. این بنا سمبول کیش پیروان اهورامزدا و محل نگهداری آتش مقدس الهی بود. چهار طاقی پس از تسخیر کشور ایران توسط سپاهیان اسلام، از بین نرفت بلکه با حفظ اصالت به حیات خود ادامه و به خدمت مذهب دیگری درآمد (پور جعفر و آزاد، ۱۳۸۹). هیلن براند می‌نویسد: «چنین فضاهای گنبددار چه قبلاً آتشکده بودند و چه از اول به عنوان مسجد ساخته شده اند، گاه با حیاط گاه بدون حیاط (برو جرد). بدون شک بخش اولیه بیشتر مساجد ایرانی قرون وسطی مثل «سجاس» همین فضای گنبدار است» (هیلن براند، ۱۳۷۷، ص. ۱۴۲).

با ورود چهار طاقی در قلب مساجد ایرانی جهت قبله و اهمیت سالن محراب در آنچنان شان و مرتبه ای قرار گرفته که تاکنون در طول قرن های این نقشه بدون تغییر باقی مانده است (متدین، ۱۳۸۶، ص. ۴). وجود مساجد کوچک با ایوان و گنبدخانه خود ضمن تاکید به ویژگیهای ایرانی مساجد نمونه شاخصی از حرکت به سمت قبله می باشد که در آناتولی تازه مسلمان شده سلجوقی^۲ نیز به عنوان مساجد کوچک ساخته شده اند (متدین، ۱۳۸۶).

ایران پس از سال ۱۰۰۰ میلادی برابر با ۴۹۳ هجری قمری ایران

مقدمه

معماری دوران عثمانی یکی از شاخص ترین شاخه‌های معماری جهان اسلام است.^۱ بهمان نسبت نیز در تاریخ معماری دوران اسلامی کشور کنونی ترکیه، همواره دو باره زمانی بعنوان شاخه‌های اصلی معماری دوران اسلامی آناتولی شناخته می‌شوند. این دو مقطع زمانی مربوط به دوران سلاجقه روم و دوران عثمانی است. اما تحقیقات دهه‌های اخیر باستان‌شناسان و محققین تاریخ معماری جهان نشان داد که در دوران بی‌لیک، که به لحاظ زمانی حدفاصل سقوط سلاجقه تا پایی عثمانی را شامل می‌شود، فرم‌ها و سبک‌های معماری تغییرات و تحولات گسترده‌ای یافته‌اند که نتیجه آن ساخته شدن بسیاری از آثار باشکوه دوران اولیه عثمانی در بورسا، ایزنيک و ادرنه می‌باشد. از این‌رو، در نوشتار حاضر سعی گردیده تا آندرسسه از عناصر معماری اصلی که در جریان این تحولات قرار گرفته و منجر به شکوفایی معماری دوران عثمانی شده‌اند، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و با ارائه مثال‌هایی از بنای‌های موجود به تشریح روند تغییر و تکامل عناصر مزبور در معماری مذهبی آناتولی پرداخته شود.

درییه شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۲۶

ادبیات تحقیق دوره سلجوقی

۱. معماری عثمانی به سبک معماري که در قرن چهارده و پانزدهم در امپراتوری بورسا و ادرين به وجود آمد اطلاق می‌گردد. معماری امپراتوری نسخه توسعه یافته معماری سلجوقی است و از معماری بیزانسی، ایران و همچنین سنت مملوکی بعد از سقوط قسطنطینیه الهام گرفته است. برای حدود چهارصد سال آثار معماری بیزانسی مانند مسجد ایاصوفیه به عنوان الگویی برای بسیاری از مساجد عثمانی استفاده می‌شد. به طور کلی معماری عثمانی به عنوان ترکیبی از معماری مدیترانه و خاورمیانه شناخته می‌شود.

۲. سلجوقيان قبيله‌ای از نژاد ترکان اغوز بودند و نام خود را از سلجوقيکی از رؤسای خود گرفتند. آنها پس از گرایش به اسلام از اغوزها جدا شدند و به خدمت سامانیان در آمدند و در حومه سمرقند سکنی گردیدند. سپس سلطان محمود غزنوی به سلجوقيان اجازه سکونت در منطقه خراسان را در این اسکان نخستین هسته مرکزی سلطنت آنان را که در عرض نیم قرن امپراتوری منسجم ولی مستعجلی بود، تشکیل داد. این امپراتوری به تدریج گسترش یافت و شامل همه آسیای صغیر نیز شد و تحولات نژادی و زبانی وسیعی در مناطق مختلف به وجود آورد. از این زمان به بعد ترکان سرتاسر آناتولی را گرفته و زبان و نژاد خود را تحمیل نمودند. در منطقه آذربایجان نیز تحولاتی از این دست صورت گرفت؛ اما مرکز ایران با جذب ترکان و ایرانی کردن آنها روش متفاوتی را در پیش گرفت. سلجوقيان در سال ۴۳۱ وارد بغداد شد و از خلیفه وقت لقب سلطان دریافت نمود و بازوی نظامی خلافت عباسی گردید. سپس جانشین او الب ارسلان، آذربایجان، شمال بین‌النهرین و سوریه را تصرف کرد و سپس بر امپراتور بیزانس غلبه نمود و راه نفوذ سلجوقيان به آناتولی گشوده شد. سپس ملکشاه پسر او، نظام‌الملک را که یکی از فرهیختگان ایرانی بود و سیاستمداری بزرگ و توانا و نماینده طبقه حاکم ایرانی و مشاور پدرش بهشمار می‌آمد، به وزارت خود برگزید. ارکان امپراتوری سلجوقي علیرغم شکوه و جلال ظاهريش، سست و رو به نابودی بود. اين قوم صحرانشين فاقد مفهوم ملت و حکومت بودند و سرزمين‌های مفتوحه را ملک شخصی خانواده خان می‌پنداشتند. تا زمان مرگ سنجر در سال ۵۵۲ سلطنت سلجوقيان، در خراسان و مواراء‌النهر ادامه یافت. اين مناطق بعداً تحت سلطه يك سلسه ترک نژاد دیگر یعنی خوارزمشاھيان قرار گرفت....

شهرسازی و معماری آناتولی و عثمانی

- عبارة تند از:
- ۱- گنبد خانه‌ی مرکزی وسیع و فراخ؛
 - ۲- شسبستان‌هادر طرفین گنبدخانه؛
 - ۳- توجه به نمای بیرون‌بنا (نمای بیرونی پر ابهت)؛
 - ۴- گنبد مرکزی و نیم گنبد‌ها فرعی متعدد؛
 - ۵- استفاده از طاق‌های پلکانی؛
 - ۶- مصالح اولیه سنگ؛ و
 - ۷- استفاده از مناره‌ها در چهار سوی بنا به شیوه‌ای بیزانسی.

این مساجد از مکعب ساده گنبددار به اضافه دهليزهای کناری تشکيل شده اند، مانند مسجد علا الدين بورسه ۱۳۷۷ق.م (هيلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۵۴). الگوی دیگر در اين زمان، طرح فضائي صليبي شكل يا T بر عکس می باشد که برای اولين بار در مسجد سلطان بايزيد در آمسیه ۸۱۷ق.م ۱۴۱۴ دیده شده است. طرح T بر عکس محور مرکزی که با ردیفی از دهانه های گنبد امتداد محور مرکزی تمام شده است. در هم در دار یا طاق دار در هر طرف مشخص می شود برجسته می سازند. تمام اينها نيز از پهلو به وسیله يك ايوان پنج گنبدی در هم تنیده شده اند. نفوذ مدام بيزانس رامي توان به عينه در تکامل معماری عثمانی، حتی پيش از اينكه اشغال استانبول معماران ترك را در پيش روی اياصوفيه قرار دهد، مشاهده کرد. يك امر مهم که در اياصوفيه امری ميانی و در معماری عثمانی کليشه‌اي بود و هنوز وارد معماری مسجد تركی پيش از آن تاريخ نشده بود، استفاده از دو گنبد متوسط در طول محور محراب بود که حکم پشت بند گنبد اصلی را داشتند (هيلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۵۷).

مسجد شاهزاده (استانبول)، مسجد شاهزاده یا شاهزاده يك از مساجد شهر استانبول در ترکيه است. سلطان

در قرن نهم هجری (قرن پانزدهم ميلادي یا آغاز دوران رونسانس اروپا)، اسلام با گسترش خود رو به سمت شمال تا سرزمین های جنوبی روسیه، در آسيای صغیر (آناتولی یا تركیه امروزی) پاگاهی معتبر یافت. بافتح قسطنطینیه (استانبول) به دست سلطان احمد دوم معروف به «فاتح» و روی کار آمدن سلسنه عثمانیان در سال ۸۵۷ هـ، هنر و سبک معماری دوره عثمانی شکل گرفت. مساجد تركيه به ویژه مساجد جامع عثمانی در استانبول -پايتخت مرکزی دولت عثمانی- پايه کار خود را برابر موازيين معمارى «بيزانس» منطبق ساختند. از بنا های معروف اين دوران می توان مسجد «سليمانيه» و «مسجد سليمانيه» را نام برد. پس از گسترش اسلام به آسيای صغیر، اين منطقه تا قرن هفتم و هشتم هجری زير سلطنه حاكمان سلجوقى بوده بنابراین اولين بناهای اسلامی احداث شده رنگ و بوی معماری اسلامی ايران را دارند. پس از سلجوقيان، عثمانيان مسلمان حکومت را در دست گرفتند و در قرن نهم هجری به يك قدرت رعوبت‌گير بدل شدند! حاكمیت عثمانیان نقطه‌ی اوجی برای هنر اسلامی این منطقه بخصوص در معماری بوده و محققان می توان عنوان نمود که مساجد تركيه در رديف زيباترین مساجد جهان قرار دارند. مكتب عثمانی با تکيه و استفاده از عناصر معماری بيزانس به خصوص کليساي اياصوفيا هویت خود را ثبت نمود معماری مكتب عثمانی به مانند مكتب اسپانيا از تفكير اوليه اسلام پيروی نموده است. در اين شیوه شاهد توجه بيش از حد معمار به نمای بيزانس بنا هستيم. استفاده از نمای بيزانسی پر ابهت و با شکوه، تعداد گنبدهای فرعی، قوس‌های پلکانی نيز در اين معماری دیده می شود. ویژگی‌های مكتب عثمانی

...تا اين که اين سلسنه در مقابل تهاجم مغولان در سال ۱۶۱۶ از پاي درآمد. دوره سلجوقى يكى از ادوار خلاقه جهان اسلام است. در اين دوره در همه زمينه‌های هنري پيشرخته‌اي باشکوه صورت گرفت که از نظر سبک تفاوت‌های منطقه‌اي وجود داشت. در زمينه معماری عناصر رنگی وارد شد و از آجر برای تزئين بهره گرفته شد. سك چهره‌های جانوری ادامه هنر ساساني بود. پيکره‌های انساني گاهی به طور مستقل در تزئينات سفالينه‌ها به کار مى رفت و به صورت طاق یا جفت و اغلب درون طرح‌های هندسى تصویر مى شد.

۱. برای آشنایي بيشتر با معماری دوره سلجوقى مراجعه کنيد: ويبلر، دونالد؛ معماری اسلامی ايران در دوره سلجوقى؛ ترجمه عبدالله فريار، شركت انتشارات علمي فرهنگي، ۱۳۶۵. و برای آشنایي بيشتر در اين باره رجوع کنيد: کيانی، محمد یوسف، يادگارهای رباط شرف، انتشارات سازمان ملي حفاظت آثار باستانی.

تصویر ۱. مسجد ایاصوفیه؛ مأخذ آرشیونگارندگان.

سلیمان اول از معمار سینان می‌خواهد که به یاد فرزندش محمد که در سال ۱۵۴۳ درگذشته بود یک مسجد بسازد. ساخت این مسجد که در سال ۱۵۴۴ آغاز گردیده بود در سال ۱۵۴۸ به پایان رسیده است. این مسجد که در مرکز شهر واقع شده، در بین مدرسه‌ها مقبره‌ها و عمارت‌ها ساخته شده است. دو مناره آن از نظر معماری بی نظیر است بسیار جلب توجه می‌نماید. این ساختمان که از نظر ابعادی و خطوط زیبا با سایر مساجد متفاوت است اولین اثر مهم معمار سینان است. در اطراف آن مقبره‌های بسیاری وجود دارد.

مسجد سلیمانیه، این مسجد به همراه گنبد و چهار مناره بلند و باریکش در قسمت غربی خلیج استانبول قرار گرفته است. این مسجد که یکی از زیباترین مساجد موجود در شهر استانبول می‌باشد در فاصله سالهای ۱۵۵۰ تا ۱۵۵۷ میلادی توسط معمار سینان که یکی از معروف ترین معماران دوره طلائی امپراتوری عثمانی به شمار می‌آمده، ساخته شده است. بنای این مسجد از نقطه نظر محل قرار گیری آن که در بالا ترین نقطه یک تپه می‌باشد، بسیار مناسب است. به علاوه چهار مناره موجود در این مسجد که در چهار طرف حیاط آن قرار گرفته در نگاه اول کاملاً جلب توجه می‌نمایند.

بنای «ایاصوفیه» در میدان «سلطان احمد» استانبول

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۹۵ تابستان ۱۴۳۵
No.43 Summer 2016

۳۲۸

مسجد سلیمانیه کارهای انجام شده در این مسجد از نظر ابعادی و خطوط زیبا با سایر مساجد متفاوت است اولین اثر مهم معمار سینان است. در اطراف آن مقبره‌های بسیاری وجود دارد.

مسجد سلیمانیه، این مسجد به همراه گنبد و چهار مناره بلند و باریکش در قسمت غربی خلیج استانبول قرار گرفته است. این مسجد که یکی از زیباترین مساجد موجود در شهر استانبول می‌باشد در فاصله سالهای ۱۵۵۰ تا ۱۵۵۷ میلادی توسط معمار سینان که یکی از معروف ترین معماران دوره طلائی امپراتوری عثمانی به شمار می‌آمده، ساخته شده است. بنای این مسجد از نقطه نظر محل قرار گیری آن که در بالا ترین نقطه یک تپه می‌باشد، بسیار مناسب است. به علاوه چهار مناره موجود در این مسجد که در چهار طرف حیاط آن قرار گرفته در نگاه اول کاملاً جلب توجه می‌نمایند.

جدول ۳. سیر تحول مساجد آناتولیایی از آغاز اسلام تا قرن ۱۱، مأخذ: نصرت پور و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۹۰.

مساجد آناتولی	دسته‌بندی مساجد	مسجد گنبدار اولیه	معماری عثمانی پیش از ۸۵۷ مق. ۱۴۵۵	سبک پیشرفته عثمانی
ویژگیها				<p>استفاده از دو گنبد متوسط در طول محور محراب به عنوان پشت بند گنبد اصلی؛</p> <p>سیمای خارجی موج دار بوجود آمده توسط گنبدهای چندتایی؛</p> <p>مناره های مدادی شکل بلند؛</p> <p>ارتباط تزئینات اندک خارجی با حجاری طریف</p> <p>توالی فضاهای نیم گنبدی در اطراف گنبد اصلی و در طول محور اصلی؛</p> <p>قوسه‌های عظیم جهت تقسیم بندي فضا؛</p> <p>آگاهی و اهمیت دادن به توپوگرافی و مجموعه سازی؛</p> <p>تقسیمات ۹ قسمتی گنبد مرکزی با افزایش تمرکز روی گنبد مرکزی؛</p> <p>استفاده از گوشواره بیزانسی؛</p> <p>شبستانهای چهارستونی؛</p>
تأثیرپذیری نمونه‌ها			<p>فرم آرامگاههای بزرگتر در جهان اسلام و ساده ترین اشکال مساجد ایرانی؛</p> <p>هشتی ورودی کلیساهاي اواسط بیزانس؛</p> <p>مسجد حاجی ازبک، ایزنيق ۷۳۶ ق؛ مساجد علاءالدین بورسنه ۷۳۶ ق؛ جامع سبز ایزنيق ۷۸۰ ق؛ سلطان بایزید سیوری حصار، مسجد علاءالدین ۲۰۶۴ ق</p> <p>آماسیه ۸۱۷ ق؛ جامع قدیمی ادرنه ۸۵۶ ق؛ اوج شرف لی ادرنه ۸۵۱ ق</p>	<p>فرم شبیه به آرامگاههای بزرگتر در جهان اسلام و ساده ترین اشکال مساجد ایرانی؛</p> <p>در سقف سبک آناتولیایی دارند و در شبستان سبک عربی؛</p> <p>طرح فضایی صلیبی شکل یا T بر عکس؛</p> <p>تکیه بر گنبد مرکزی بجای تکیه بر محراب؛</p> <p>بکار بردن اشکال گنبد دار که ریشه ای آناتولیایی دارد؛</p> <p>وجود نقوش هندسی و گل و بته و خطاطی روی سنگ که متأثر از هنر ارمنی و بیزانس بوده است؛</p>

تابلوهای ساخته شده از طلا، نقره، مرم و سفال لعابدار رنگارنگ دیده می‌شود. تابلوهای موزاییک ایاصوفیه را می‌توان بر سطح داخلی نیم گنبدها، دیوارها، طاقها و رواقها و بر سردر ویژه امپراتور دید.

تداوی معماری سلجوقی در آناتولی

اساس و بنیان معماری سلجوقی در آناتولی هیچگاه از بین نرفت، نه تنها در دوران بعد از سقوط سلاجقه روم که حتی در دوران حاکمیت امیران منطقه‌ای و حتی در سده‌های نخستین امپراتوری عثمانی سبک‌های معماري و اصول تزئینات وابسته همچنان در میان هنرمندان آناتولی رایج بود. «در قرن ۱۴ میلادی و بعد از آن سبک سلجوقیان بطوط کامل ناپدید نشده بود، حتی در دوره حاکمیت مغول بنایهای ساخته شده‌ای همانند دارالشفاء آماسیه (۱۳۰/۷/۹) کاملاً طرح یک مدرسه دوران سلجوقی را نشان می‌دهند» (Altinay: ۱۹۲۴: ۳۳). خصوصاً در مرکز آناتولی بنایهای بسیار زیادی همچنان پایدار از دوران سلجوقیان باقی مانده است. در این مناطق سبک سلجوقی بلا فاصله با سقوط سلاجقه پایان نپذیرفت و تا مدت‌های طولانی به همان شکل و فرم ادامه یافت. «در قرون ۱۴ و ۱۵ میلادی حاکمان امیرنشین‌ها اقدام مشترکی را انجام دادند و آن ساخت بسیار حجیم و گستردۀ اینیه اسلامی بود. این بنای بشدت تحت تاثیر معماری سلجوقی بودند و در برخی موارد می‌توان گفت که حتی تقليید و مشابه‌سازی انجام گرفته است، خصوصاً آن‌دسته از بنایهای ابتدای قرن ۱۴ میلادی که با تقليید کامل از بنایهای قرن ۱۲ میلادی ساخته شده‌اند از این دست هستند. مسلمان استادان معماری این دوره با آشنایی‌هایی که از معماری دوران سلجوقی در جنوب با سوریه و بین‌النهرین، و در شمال شرق آناتولی با ایران و آذربایجان داشتند، از عناصر معماری این سرزمین‌ها گوپرداری بسیار نمودند» (Akmaydali: ۱۹۹۴: ۱۲۳).

بیان یافته‌های تحقیق
تحولات فرم‌ها و عناصر معماری در دوران
بی‌لیک^۱

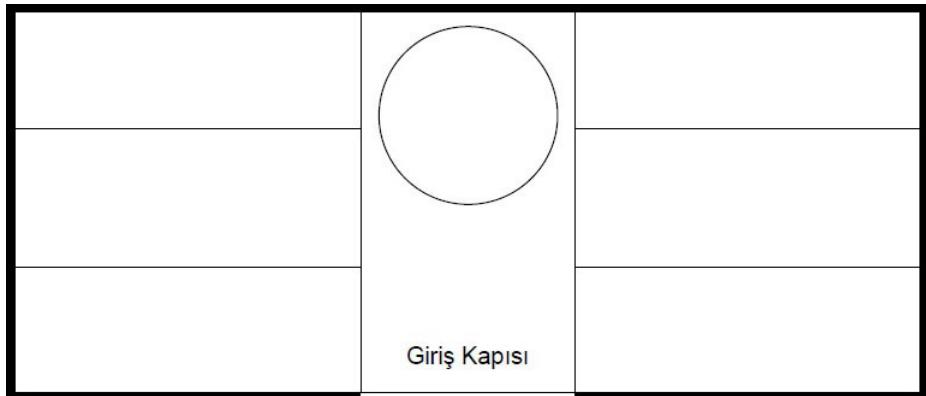
گفتنی است که بیشترین میزان تغییر و تحولات

در ترکیه، یکی از بزرگ‌ترین اثرهای تاریخی دوران بیزانس است و در زمان کنستانتینوس اول بنا شد که به مدت ۹۱۶ سال به عنوان کلیسا و به مدت ۴۸۱ سال در دوران عثمانی‌ها به عنوان مسجد فعال بود.

این بنای تاریخی به دستور آتاتورک در سال ۱۹۳۵ به موزه تبدیل و در خدمت صنعت توریسم قرار گرفت. در بنای ایاصوفیه تدبیر هوشمندانه‌ای برای هماهنگی طاق‌ها و ستون‌ها به کار رفته است. ۴ ستون عظیم از سنگ خارای مصری، شبیه پای فیل، ۴ طاق بالا را نگاهداشت، و گنبد بر روی آن‌ها آرمیده است. در ساقه گنبد، حلقه‌ای از ۴۰ پنجره نزدیک به هم قرار گرفته، که نور از آن‌ها به درون می‌تابد. ژرفای گنبد ۱۸ متر و بلندی گنبد ۵۶ متر از سطح زمین است و قطر آن ۳۳ متر است که پشت‌بند آن دو نیم گنبد است. که خود در هر پهلو بر یک تورفتگی ستون دار کوچک قرار دارند. در طرفین فضای بسیار بزرگ مرکزی، با گبدهی به بلندی ۵۶ متر از کف دو طبقه، راهه جانبی قرار دارد که بار گبده را منتقل می‌کند به قوس‌های عظیمی که سینه سردرهایی پر پنجره را در بر گرفته است. ردیف دیگری از پنجره در پائین و دور تا دور گنبد قرار دارد. این بنا مجموعاً ۱۰۷ ستون و ۹ در دارد؛ بزرگ‌ترین آن‌ها در وسطی است با چارچوب برنزی و قاب مرم‌که مخصوص ورود امپراتور بود. بنا کلاً از آجر ساخته شده، و با مرمر پوشانده شده. دیوارهای آن با معرق‌های آجین شده به سنگ‌های قیمتی تزیین یافته است. در تزیینات بنای آن، از فلزات گران‌بهای منتسپ به هنر بیزانسی استفاده شده است. ستون‌های مرمرین این بنا از معبد «آرتیمیس» و نیز از نقاط مختلف دنیا به آن جا آورده شده است. در حیاط داخلی، فواره‌هایی برای وضو قرار دارد. در زوایه‌ی جنوبی مسجد به جای گلستانه‌ای از جنس سنگ، گلستانه‌ای آجرین بنا گردیده است. موزاییک‌ها و تزیینات داخلی ایاصوفیه نیز از اهمیت بسیاری برخوردار است. از تزیینات بی‌نظیر این بنا در منابع قدیمی با ستایش فراوان یاد شده است. از زیباترین بخش‌های این بنا، تزیینات ایاصوفیه و

موزاییک‌های بیزانسی آن است. در میان آن‌ها قطعات و

۱. Beylik Dönemi / بی‌لیک یا بیگ‌لیک نامی است که برای این دوره از تاریخ آناتولی استفاده می‌گردد. در این دوران که بعد از دوران سلاجقه روم و پیش از استقرار عثمانی‌ها را شامل می‌گردد، سرزمین آناتولی فاقد حکومت مرکزی بود و در قسمت‌های مختلف توسط امیرنشین‌های خودمختار اداره می‌گردید. امیرنشین عثمانی نیز که بعدها قدرت مطلق را در دست گرفت یکی از این امیرنشین‌های خودمختار بود.

شکل ۱. تیپ معمول مساجد دوران سلاجقه روم در آناتولی؛ مأخذ: KARASU ۲۴:۲۰۰۹

- ۲- اتصال حیاط بناها به شبستان یا فضای اصلی بگونه‌ای که درب اصلی شبستان به حیاط باز می‌شد؛
- ۳- ساده نمودن فرم سردرهای ورودی؛
- ۴- برابر نمودن حجم فضاهای پروغالی؛
- ۵- استفاده از سنگ مرمر برای تزئینات و نماسازی بناها؛ و
- ۶- هماهنگ نمودن و متقارن نمودن فضاهای داخلی و خارجی بناها.

شبستان

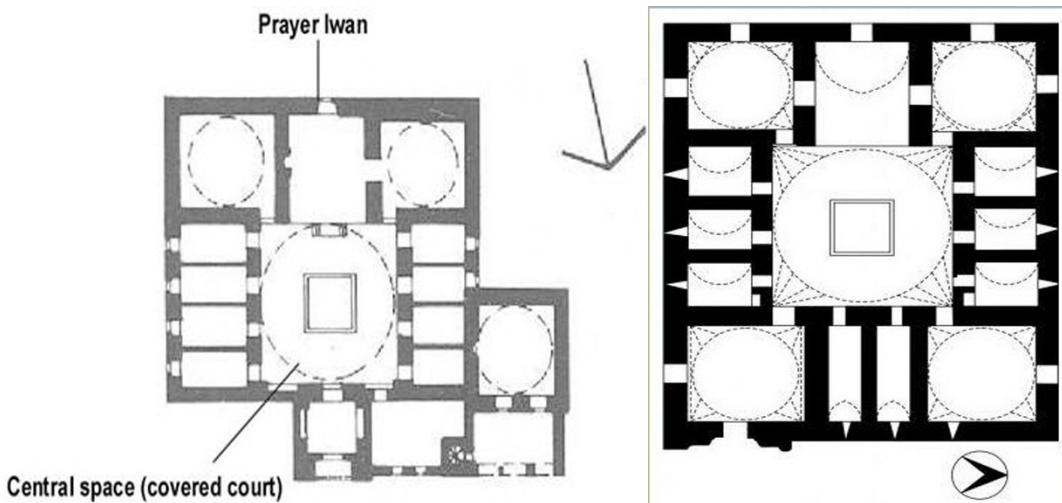
تیپ کلی مساجدی که در دوران سلاجقه در شهرهای مختلف آناتولی ساخته شده‌اند، مساجدی هستند با شبستان ستوندار و بیشترین تعداد ستون. مساجد جامع شهرهای سیواس، نیکسار، توکات، قونیه، دیوریغی و ارزروم، شباهت قابل توجهی به مسجد اموی دمشق و «مسجد جامع کوردویا» دارند. به استثنای مسجد جامع سیواس مابقی موارد ذکر شده در شبستان و در فضای مقابل محراب دارای سقفی با یک گنبد کوچک هستند. این قبیل گنبدها هیچگاه در حدی نبودند که شبستان مسجد را از وجود ستون‌های فراوان بی‌نیاز کنند (شکل شماره ۱).

بنهایی که شبستان آنها بواسطه وجود تک گنبدی بزرگ در سقف، تعداد ستون کمتر داشته باشند، بصورت محدود و پراکنده در دوران سلاجقه در برخی شهرها ساخته شده بود. اما به تیپ کلی و عمومی تبدیل نگردیده و در تمامی شهرها مورد الگوبرداری قرار

معماری در امیرنشین‌های غرب آناتولی اجرا گردید. برای نمونه، تغییرات اعمال شده در فرم‌های معماری را بیش از هرچیز دیگر می‌توان در مساجد و مدارس امیرنشین‌های ساروخان، آیدین اوغلو، منتشه اوغلو و امیرنشین عثمانی مشاهده نمود. اما امیرنشین‌های مناطق مرکزی آناتولی به نسبت سایر امیرنشین‌ها کمتر دچار تغییر و تحول گردیدند. بعنوان مثال، دو امیرنشین «کارامان» و «اشرف اوغلو» به سبک‌ها و تکنیک‌های معماری سلجوقی و فادار مانده و در عماری خود فنون سلاجقه را ادامه دادند. «سبک سلجوقی نیز پس از سقوط دولت سلجوقیان بتدریج دستخوش تغییرات و تحولاتی گردید. اما همانگونه که ذکر شد این تغییرات بسیار آهسته بود و در مناطقی همانند امیرنشین کارامان تا مدت‌های مديدة همچنان بدون تغییر تداوم داشت» (Kuban ۲۰۷: ۶۳).

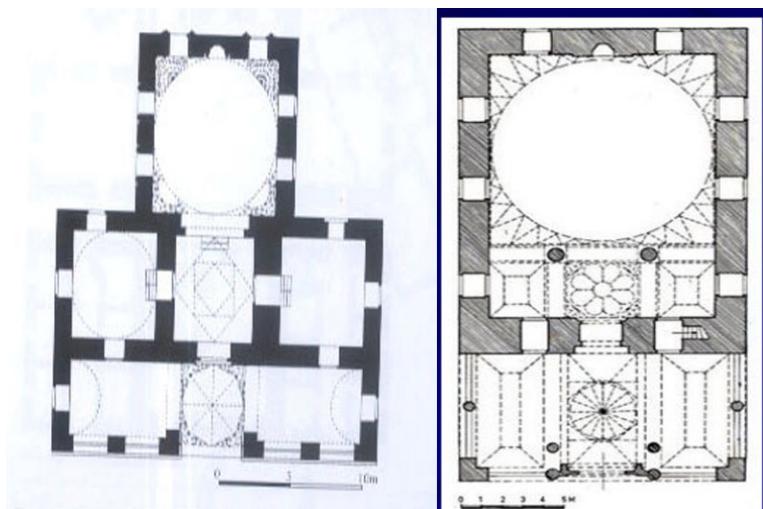
بدین ترتیب اینه دوران عثمانی علیرغم اینکه ریشه در معماری و تکنیک‌های تزئینی دوران سلجوقی دارد اما در دوران امیرنشین‌های خودمختار (دوران بَلیک) دستخوش برخی تغییرات و تحولات فنی گردیده‌اند که بدون شناخت این تغییرات، شناخت و تحلیل معماری اسلامی آناتولی خصوصاً معماری عثمانی امکان پذیر نمی‌باشد. از جمله تغییرات و نوآوری‌های این دوران موارد ذیل می‌باشد:

- ۱- افزایش مساحت اینه و به تبع آن افزایش متراث فضای مفید بناها؛

شکل ۲. سمت راست: مدرسه کاراتای قونیه؛ و سمت چپ: مدرسه اینجه مناره قونیه (دوران سلاجقه روم)؛ مأخذ: Günay, ۵۶: ۲۰۱۴

۵۶: ۲۰۱۴

شکل ۳. سمت راست: مسجد سبز ایزنيک؛ و سمت چپ: عمارت فیروز بیگ در

میلاس؛ مأخذ: Kuban, ۹۵: ۲۰۰۷

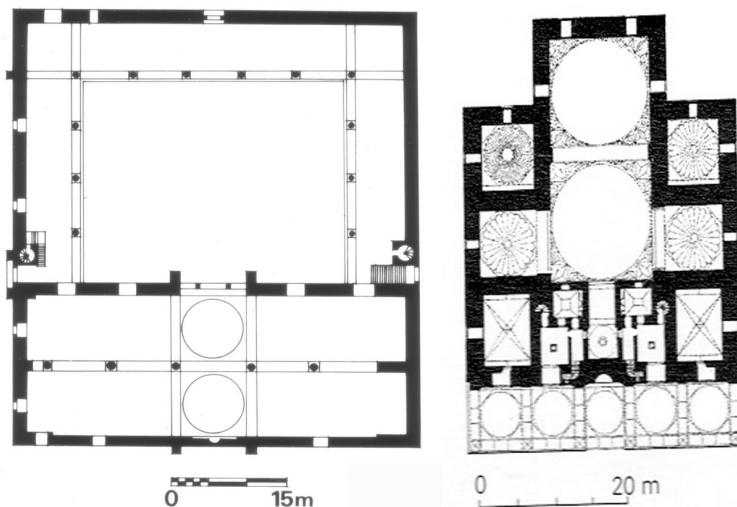
میری شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۳۲

- موارد ذیل را نام برد:
- ۱- امیرنشین عثمانی: بنای حاجی ازبک ساخته شده در سال ۱۳۳۴ در ایزنيک، بنای مسجد سبز ساخته شده در سال ۱۳۷۹ در ایزنيک، و عمارت فیروزبیگ در میلاس که در سال ۱۳۹۶ ساخته شد (شکل شماره ۳).
- ۲- امیرنشین کارامان اوغلو: مسجد لال آقا در موت ساخته شده به سال ۱۳۵۶، بنای هاس بیگ در قونیه که در سال ۱۴۲۱ ساخته شد.

نگرفته بود. عنوان نمونه می‌توان از بناهایی همانند اینجه مناره قونیه و مدرسه کاراتای قونیه نام برد که دارای یک گنبد بزرگ در بالای محل شبستان بوده‌اند (شکل شماره ۲). حال تفاوت در اینجا بود که در دوران امیرنشین‌ها مساجدی با یک گنبد بزرگ بر روی محل شبستان و به تبع آن تعداد اندک ستون‌ها به فرم و تیپ رایج معماری تبدیل شده و در تمام شهرها با سرعت گسترش یافت. از نمونه‌های شاخص این گروه از بناهای می‌توان

شکل ۴. سمت راست: مسجد سبز بورسا؛ و سمت چپ: مسجد عیسی بیگ در میلاس؛ مأخذ: Kuban ۱۱۰: ۲۰۰۷

می گیرند که بگونه‌ای تحول یافته ادامه مسجد آیدین اغلو می باشند» (Akıncı, ۱۹۹۵: ۲۲۱).

۳- امیرنشین منتشره اوغلو: مسجد الیاس بیگ در بالات ساخته شده در سال ۱۴۰۴

مساجد با دو گنبد و نیم گنبدی در میان آنها

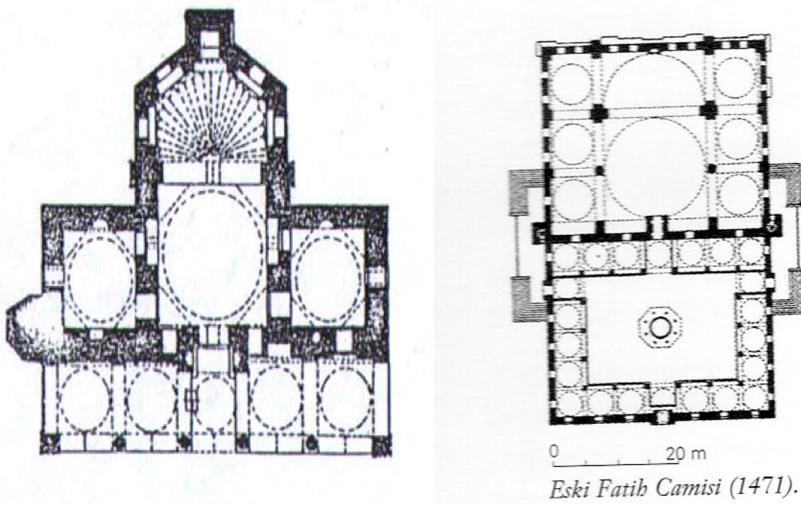
بنظر می‌رسد در دوران امیرنشین‌ها، برای بدست آوردن فضای سرپوشیده وسیع بدون ستون، که نیازمند ساخت گنبدهای بزرگتر بود، هنوز امکانات مالی و تکنیک‌های فنی در اختیار معماران قرار نداشت. اما در نهایت، ابتکار جدیدی اعمال گردید، بدین ترتیب که دو گنبد کوچک چسبیده بهم و در کنارهم ساخته شد تا بخش قابل توجهی از سقف را پوشش دهد بدون آنکه نیاز به ستون باشد. مسجد ایلدیریم در بورسا (۱۳۸۹)، مسجد سبز بورسا (۱۴۲۴) مسجد عیسی بیگ در امیرنشین آیدین اوغلو (۱۳۷۵)، از نمونه‌های قابل ذکر و اولیه این گونه مساجد هستند (شکل ۴). «مسجد بزرگ ایلدیرم در بورسا با تعداد زیادی گنبدهای دوتایی (جفت) در کنارهم) ساخته شدند که همگی تحت تاثیر فرم و پلان معماری دوران‌های قبل آناتولی بودند. این دسته از بنای‌ها که همگی مربوط به دوران عثمانی بوده و تماماً نشانگر آغاز تغییرات و تحولاتی از جمله استفاده مضاعف از چوب و الارچوبی در ساخت بنا و تزئینات آن است. از این دوران به بعد در غرب آناتولی و در تمام مناطق امیرنشین‌های ترکمانان تمامی مساجد جامع ساخته سبک و فرم عثمانی را با خود

دریی شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۳۳

باید توجه داشت علیرغم اجرای سبک جدید و ادغام فضاهای زیر دو گنبد با همیگر هنوز فضای بسیار بزرگ مورد انتظار تحقق نیافرته بود. بدین ترتیب تدبیر جدیدی نیاز بود، تدبیر جدید چنین بود که در میان دو گنبد یک نیم گنبد اجرا گردید. اولین نمونه این فرم از بنای‌های نیز مسجد واقع در مجموعه بنای عمارت سبز در شهر تیره در امارت آیدین اوغلو بود. مسجد مزبور که احتمالاً در سال ۱۳۳۴ ساخته شده اولین نمونه این گونه جدید از معماری بود. بزرگترین نمونه این مساجد نیز مسجد قدیم فاتح در استانبول بود که در زمین لرزه سال ۱۷۶۵ بکلی تخریب گردید. عملیات ساختمانی مسجد اوج شرفلی در ادرنه در سال ۱۴۴۷ پایان یافت این مسجد دارای گنبدی به ارتفاع ۲۴ متر و قطر ۱۰ متر بود. که برپایه نیم گنبد عظیم استوار گشته است. بدین ترتیب با ترکیب تکنیک مسجد تیره و اوج شرفلی سبکی پدید آمد که حاصل آن مسجد اولیه فاتح در استانبول بود. اضافه نمودن نیم گنبد به ساختار گنبد اصلی با توجه به اصل تقلیر نیازمند اضافه نمودن یک نیم گنبد دیگر به طرف مقابل است. مسجد بازیزید که در سال ۱۵۰۶ عملیات ساختمانی اش

Eski Fatih Camisi (1471).

شکل ۵. سمت راست: مسجد فاتح قدیم؛ و سمت چپ: عمارت سبز در تیره؛ مأخذ:

۶۵: ۲۰۶، Oğuz

که آنهم ساخته سینان است با سه نیم گنبد در ۱۵۴۷ ساخته شد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که مسجد مهری ماه بعنوان الگوی مسجد شاهزاده مورد استفاده قرار گرفته است (شکل شماره ۶).

شبستانی هشت‌ضلعی

در نهایت دستیابی به فضای وسیع در زیر گنبد مرکزی تنها نیازمند برداشتن یک گام دیگر بود. و معمار سینان کسی بود که گام آخر را برداشت. وی نیم گنبد‌ها را حذف نمود، بجای آنها گنبد مرکزی را برپالای فضای هشت‌ضلعی بنا نهاد که در آن گنبد ۳۱ متر ارتفاع و ۲۸ متر قطر داشت. نتیجه این فرایند ساخت مسجد سلیمیه ادرنه (۱۵۶۹-۷۵) بود (شکل شماره ۷).

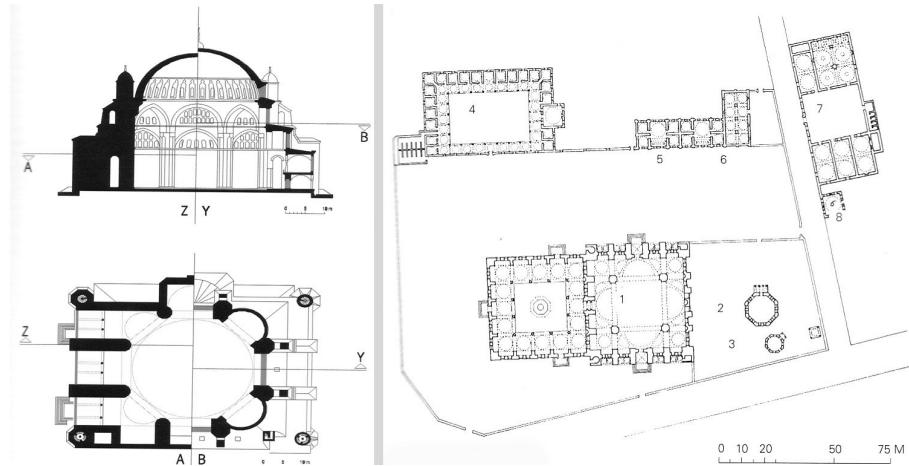
ایوان سرپوشیده ستوندار

ایوان‌های ستوندار سرپوشیده در مساجد سلجوقی سابقه نداشته است. این نوع فرم معماري برای اولین بار در دوران حاکمیت امیرنشین کرامان اوغلو در ۱۳۰۲ در مسجد جامع ارمناک ایجاد گردید. در شبستان این مسجد سه دالان بموازات هم از ورودی در شمال تا دیوار قبله در جنوب امتداد داشتند. اما ایوان سرپوشیده در این مسجد در ضلع شمالی بنا نبوده بلکه در ضلع غربی آن قرار گرفته است. بدین ترتیب عمود بر دالان‌ها قرار گرفته است، همچنانی ایوان‌های سرپوشیده مساجد سیپاس (۱۳۰۶-۴۹) و

پایان پذیرفت توسط معمار خیرالدین یک نیم گنبد در مقابل نیم گنبد اول قرار داده شد و بدین ترتیب سبک مزبور رسم‌جاافتاد. در بررسی پلان بازیزد چنانچه بطور فرضی نیم گنبد شمال غربی را حذف کنیم تصویر پلان مسجد فاتح آشکار می‌گردد (شکل شماره ۵). در اینجا لازمست نکته ظریفی نیز توضیح داده شود مبنی بر اینکه، مطالعات تاریخی نشان می‌دهد در دورانی که در برخی از امیرنشین‌ها روند افزایش متراژ شبستان بدون ستون در دستور کار قرار داشت در برخی نقاط امیرنشین عثمانی از جمله در شهر استانبول همچنان براساس سبک دوره سلاجقه مساجد تک گنبدی با یک گنبد کوچک ساخته می‌شدند. از جمله آنها می‌توان به مساجد محمود پاشا (۱۶۴۴) و مراد پاشا (۱۴۶۶)، اشاره نمود که همانند دو مسجد داود پاشا (۱۴۶۵) و فیروز آقا (۱۴۹۱) بصورت مساجد کوچک تک گنبدی ساخته شدند.

گنبد مرکزی و چهار نیم گنبد اطراف آن

مسجد با گنبد اصلی مرکزی با قطر ۹ متر که چهار نیم گنبد اطراف آن ایجاد و اضافه گردیده است را می‌توان در ساختار مسجد فاتح پاشا (۱۵۲۲) مشاهده نمود. اما باشکوه ترین و موفق ترین نمونه اولیه این سیستم مسجد شاهزاده (۱۵۴۸) است که توسط معمار سینان ساخته شد. مسجد مهری ماه در منطقه اسکودار

شکل ۶. (سمت راست) مسجد شاهزاده؛ مأخذ: reha، Günay؛ و شکل ۷. (سمت چپ)

مسجد سلیمیه ادرنه؛ مأخذ: reha، Günay؛ ۲۰۱۴

دارد که به دو فضای کوچکتر با اندازه برابر تقسیم شده است، فضای اول بعنوان حیاط رواق دارد. زیباترین نمونه اولیه مسجد رواق دار در دوران حاکمیت خاندان ساروخان در شهر مانیسا و در مسجد اسحاق بیگ اجرا گردید. بعد از آن نیز در منطقه تحت تسلط خاندان آیدین اوغلو مسجدی که پیشینه‌اش به دوران سلاجقه می‌رسید توسط معماران آیدین اوغلو بدین شکل بازسازی گردید. مساجد ساخته شده امیرنشین عثمان اوغلوها در شهرهای ایزنیک و بورسا فاقد حیاط هستند. اولین نمونه مسجد دارای حیاط در معماری عثمانی در شهر ادرنه و در زمان حکومت سلطان مراد دوم (۱۴۴۷) مسجد اوج شرفلی بود. این مسجد که در بالای شیستان دارای گنبد مرکزی بزرگی بود در ایوان سرپوشیده نیز سقفی داشت که ردیف گنبدهای نیم‌دایره کوچک آنرا پوشش می‌دادند. دور تادور حیاط دارای رواق بود و در وسط آن بنای وضوخانه قرار داشت. این مسجد در واقع پیش زمینه ساخت مسجد بایزید بود. مدرسه مرادیه بورسا نیز نمونه دیگر این گروه از این‌نیه می‌باشد (شکل ۸).

سردرهای ورودی

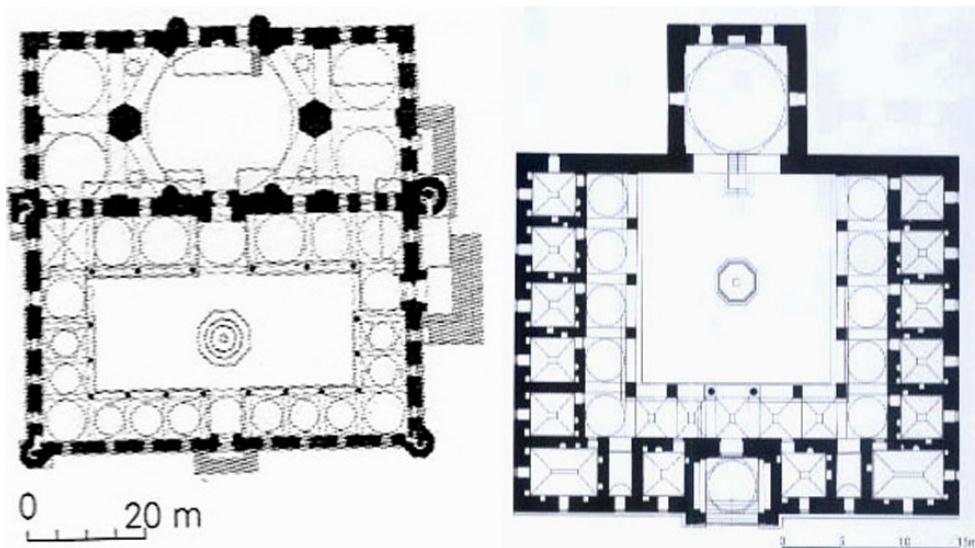
سردرهای ورودی در معماری سلجوقی اعم از اینکه بنا مسجد باشد یا مدرسه در بخش بیرونی بنا یک عنصر بسیار با اهمیت شمرده می‌شوند. به دلیل

آق مسجد (۱۳۰۰) که آنها هم در شهر امنک ساخته شده‌اند بهمین شکل در ضلع غربی بنا می‌باشد. ایوان سرپوشیده در امتداد دیوار شمالی و موازی با دیوار قبله نیز اولین بار در امیرنشین عثمانی در بنای حاجی ازبک که در ۱۳۳۱ ایزنیک ساخته شد، و در امیرنشین آیدین اوغلو در ۱۳۳۴ در مسجد عمارت سبز تیره ظهر نمود. مسجد اورهان بیگ در بورسا (۱۳۳۹) نیز دارای ایوان سرپوشیده است. بعد از نیمه دوم قرن چهاردهم مساجد جدیدی که ساخته می‌شدند همگی دارای ایوان سرپوشیده بودند. در شمال آناتولی در یکی از روستاهای کاستام اونو بنام کماه امیر اسماعیل اوغلو خلیل بیگ از خاندان جاندار اوغلو مسجدی بنام خلیل بیگ (۱۳۶۳) ساخت. این مسجد نیز دارای ایوان سرپوشیده است. این ساختار معماری در کاملترین شکل خود معمولاً با حیاط سرپوشیده ترکیب می‌گردید.

صحن (میانسرا)

در مساجد سلاجقه همواره فضایی بنام حیاط در مقابل ساختمان که توسط رواق‌های سرپوشیده محصور گردیده باشد دیده نمی‌شود. اما در دوران بی‌لیک مسجد عالالدین در سینوپ (۱۲۶۷) بعنوان اولین مسجد حیاط دار ساخته شد. مسجد مذبور که به خاندان پروانه اوغلو متعلق است دارای حیاطی رواق دار است. در داخل بنا، یک فضای مستطیلی شکل وجود

شکل ۸. سمت راست: مدرسه مرادیه بورسا و سمت چپ: مسجد اوچ شرفلی ادرنه؛ مأخذ: Kuban (۲۰۰۷: ۱۱۵)

بالات (۱۴۰۴)، جبهه‌های مختلف نمای بنا فاقد تزئین حجاری‌های سنگی بوده و تنها تزئینات بسیار ساده و کمرهای تزئینی جایگزین حجاری‌های پرکار سنگی شده بودند. این بناهای را می‌توان نمونه‌های اولیه و موفق سردرهای ساده با حداقل تزئین دانست. سردر مستطیل مدرسه احمد غازی تنها با تزئینات تو در تو دایره‌ای شکل و کمرتزئینی آراسته شده بود. همین روند ساده نمودن تزئینات را در مسجد الیاس بیگ بالات می‌بینیم سردر ورودی بنا با پنجره‌های آجری اطرافش و کمرهای کوچک بالای آنها تزئین گردیده بود. بناهای اولیه عثمانی نیز، اعم از اینیه بورسا و ابنيه ایزنیک نیز دقیقاً از همین روند پیروی می‌نمودند.

تزئینات سطوح دیوارها

در معماری سلجوقی تزئیناتی که بخش برآمده دور چارچوب در رابه سردر تبدیل می‌نمود بیانگر یک ایده و سبک خاص بود. دیوارهای مساجد اعم از دیوارهای حیاط یا دیوارهای بدنی بنا دارای تزئینات کمری بودند. همین روند در دیوارهای اصلی مدارس سلجوقی نیز منظره‌ای از یک بنای بسیار مستحکم برای آن ساختمان ایجاد می‌نمود. سبک مزبور تبدیل به فرم و تیپ رایج گردیده بود. در دیوارهای جبهه بیرونی مساجد، شاهد پنجره‌هایی هستیم که در دو

همین اهمیت ارتفاع سردرها بیشتر از ارتفاع خود بنا بود و تمام سطح آنها با سنگ‌های حجاری شده با نقش هندسی، خوشنویسی، کتیبه و نقوش گیاهی و انتزاعی آراسته می‌شد. تداوم این سبک را در دوران بی‌لیک در سردرهای مدارس کارامان می‌بینیم. این سبک در سردر مدرسه تول ارمنک و آق مدرسه نیغده در دوران بعد نیز دیده می‌شود، اما نکته قابل توجه اینست که در دوران بی‌لیک به مرور تزئینات پرکار سردرهای ورودی جزو موارد غیرضروری و کم اهمیت دانسته شدند. و از این‌رو بتدریج از حجم تزئینات و هنرنمایی‌های روی سردرها کاسته شد. دقت و تأمل در سردرهای دوران حاکمیت امیرنشین‌های غرب آناتولی چون آیدین اوغلو، منتشه اوغلو، و عثمانی بخوبی این مطلب را اثبات می‌نماید. برخی از محققین مشکلات کمبود ایزار و توان مالی پایین حاکمیت‌های آن دوران را علت اصلی ساده‌سازی سردرها دانسته‌اند. در حالیکه در بناهای دوران سلاجقه استفاده از سنگ هم بعنوان مصالح اصلی و هم بعنوان زمینه ایجاد تزئینات به فراوانی مورد استفاده بوده است، لکن در دوران بی‌لیک در بناهایی همانند: اورهان بیگ در بورسا (۱۳۳۹) مسجد عیسی بیگ در سلجوق، مدرسه احمد غازی در پچین^۹ امیرنشین منتشه اوغلو (۱۳۷۵)، مسجد الیاس بیگ در

میری شهر

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

ردیف روی هم قرار می‌گرفتند این کار هم به لحاظ تکنیکی و هم به لحاظ ساختاری انجام می‌پذیرفت. در عمارت دوران بی‌لیک تدوام همین روند دیده می‌شود با این تفاوت که ترتیب و توازن فضاهای پر و خالی نیز مدنظر قرار داده می‌شود. مسجد سبز در بورسا، عمارت فیروز بیگ در میلاس، مسجد عیسی بیگ در سلجوک، نمونه‌های کامل و اولیه این فرم هستند. فرم تکامل یافته این تکنیک را همراه با تزئینات پرکارتر در مساجد اولیه عثمانی نیز مشاهده می‌کنیم. ردیف پنجره‌های طرفین دیوارهای شرقی و غربی سلیمانیه، صرف برای روشنایی داخل مسجد نمی‌باشد. بهمین ترتیب پیش آمدگی نیم گنبدها بطور وسیع برای کمرندها، و هم سطحی که کمرندها بر روی آن پیچ خورده است. در تمامی این بخش‌ها فضاهای پر و خالی با یک حالت توازن و برابری اجرا گردیده‌اند. توازن فضاهای پر و خالی، در نماهای مساجد، در برخی موارد با پوشش قطعات بزرگ سنگ مرمر خود را نشان می‌دهد. نمای عمارت فیروز بیگ در میلاس، مسجد عیسی بیگ در بالات و مسجد جامع بیرونی، با استفاده از سنگ‌های مرمر تراش خورده پوشانده شده است. همین روند در فضاهای داخلی این بناها نیز اعمال گردیده است.

توازن و هماهنگی فضاهای داخلی و بیرونی

مساجد و یا مدارس سرپوشیده دوران سلاجقه در نمای بیرونی فقط از جبهه جلویی قابل مطالعه و بررسی هستند. در طرفین و نمای پشت ساختمان دقیق و ظرافتی در تزئین بنا وجود ندارد و عموماً فاقد تزئین هستند. همچنین براساس مشاهدات، آنچه که در نماهای بیرونی دیده می‌شود با تزئینات داخل بنا مناسب و هماهنگی ندارد. در نماهای طرفین و پشت، باتوجه به اینکه گنبد بزرگ و سردر ورودی وجود ندارد، بین گنبد و بدن ساختمان یک نوع عدم تناسب آشکاری به چشم می‌خورد. در نقطه مقابل در معماری دوران امیرنشین‌ها در نمای بیرونی ساختمان ایجاد نوعی هماهنگی و توازن آغاز گردید، و تزئینات داخل و بیرون بناها بگونه‌ای هماهنگ و متناسب گردیدند. عمارت فیروز بیگ، مسجد عیسی

بیگ، مسجد الیاس بیگ، از این دیدگاه نمونه‌های موفق اولیه بشمار می‌روند. با ادامه همین روند در دوران‌های بعد، عموماً تضاد در قسمت‌های داخلی و بیرونی بناها از میان برداشته می‌شود. بگونه‌ای که در عناصر اصلی ساختمانی در سطح و بخش‌های مختلف مسجد سلیمانیه و یا سلطان احمد دیده می‌شود فضاهای مسجد این‌گریز عناصر و ایجاد تزئینات کاملاً در به لحاظ قرارگیری عناصر و ایجاد تزئینات کاملاً در حالت توازن و برابری فضاهای داخلی و خارجی قرار می‌گیرند. بعنوان نمونه می‌توان مناره‌های سلجوکی را ذکر نمود، مناره مسجد سبز ایزنيک، و یا مناره مسجد الیاس بیگ در نوعی حالت عدم توازن قرار داشته‌اند گویی که زائده‌ای غیرضرور هستند، اما در دورانی بیک مناره‌ها به توازن و هماهنگی می‌رسند. و سازه مناره تبدیل به یک عنصر جدانشدنی از بدنه اصلی ساختمان می‌گردد.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

هنر سلجوکیان ادامه‌ای از نقش‌های آغازشده در دوران های پیشین بود که در آن ایران کهن مندرج گشته بود. باز این هنر هم به دست ترکان به آناتولی و شام برده شد و نفوذ ایرانی در غرب جهان اسلام شایع گشت. مهمترین ویژگیهای معماری و شهرسازی دوران سلجوکی که در تمدن‌های معاصر و متاخر آنها تاثیرگذار بوده است، عبارتند از:

۱- در دوره سلجوکی یک سبک و روشنی خاص و مستقل به وجود آمده که در سایه تشویق و حمایت پادشاهان سلجوکی ایجاد شده و دارای خصوصیات خاصی است که از جمله عظمت بنا و استحکام آن است. در این روش تصاویر موجودات جاندار که تقليدي است از طبیعت، به کار رفته و از جمله خصوصیات دیگر آن به کار بردن تزیینات و اشکال برجسته‌ای است که به خصوص در قسمت نمای ساختمان‌های این دوره به کار می‌رفته است. دیگر استفاده از خطوط کوفی و نسخ در تزیین جبهه ساختمان‌ها.

۲- آن چه در ساختمان‌های دینی این دوره قابل دقت و ملاحظه است، این است که فقط منحصر به مساجد نبوده، بلکه در دوره سلجوکی ساختن قبور و مزارها به

میری شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۳۷

که در مسجد سازی، با این تفاوت که لزوماً به جای شبستان، اتاق هایی جهت سکونت یا استراحت مسافران می ساختند. در کاروان سرها چهار بیان را در محوطه های بزرگ پشت ساختمان به موازات حجره ها طوری می ساختند که مدخل آن ها در چهار زاویه صحن حیاط قرار می گرفت، در کاروان سرها های بزرگتر علاوه بر بناهای لازم، اقدام به احداث بازاری در دو طرف داخل کاروان سرا می کردند، همچنین در محل مناسبی که دور از جنجال و صدابوده است، محلی شامل اتاق و حوض خانه به صورت جداگانه برای استراحت شخصیت های برجسته می ساختند.

۱۰- تأثیر زیاد ساختمان مساجد از بناهای مدارس در این دوره به اوج خود رسید و استفاده از صحن حیاط مستطیل در مدارس به اضافه گنبد های عظیم جزء

لاینفک مساجد زیبای این دوره گردید.

۱۱- مسجد سازی دوره سلجوقی تلفیقی از چهار عنصر اصلی است که عبارتند از مکان مرکزی و مسقف، گنبد، ایوان و صحن. بخش مرکزی صحن فراخی است که دور دور آن را رواق ها محیط کردند.

۱۲- در دوره سلجوقیان ساختمان های دینی از قبیل مساجد و مدارس و زیارت گاه ها و مقبره ها بر ساختمان های غیر دینی رجحان داده شد و این نشانه کامیابی اقتصادی آن زمان است.

۱۳- در دوره سلجوقیان معماری و طراحی در مرحله آزمایشی بود.

۱۴- کوشش سلجوقیان بیشتر در ساختمان هایی از نوع مسجد مرکزی گردیده بود، که در قرون اولیه اسلام در ممالک مختلف و نواحی اشغالی به صورت خاصی بروز کرد و در ایران باعوامل و عناصر معماری ساسانی قبل از اسلام ترکیب شد و شکل مشخص ایرانی به خود گرفت.

۱۵- به نظر می آید که عده ای از مساجد دوره سلجوقی تحول تدریجی الگوی کلی مساجد ایرانی را نشان می دهد، ولی وحدت ترکیب در این نوع مسجد در اواخر این دوره صورت وقوع یافت.

۱۶- سلجوقیان در رشتۀ معماری از ایجاد سبک ها و

شکل استوانه و یا کثیرالاضلاع هم رواج داشته است.

۳- از نظر توسعه هنرها به ویژه معماری، عهد سلجوقیان یکی از دوره های درخشان هنری است.

۴- سازمان های تعليمات عالی یعنی دانشگاه ها در نیمة دوم قرن پنجم هجری به اوج کمال خود رسید و این کار به دست خواجه نظام الملک وزیر سلاجقه صورت گرفت که سلسه ای از مدارس به نام «نظمامیه» در بغداد و نیشابور و شهرهای دیگر تأسیس کرد؛ شکل اصلی این مدارس و آموزشگاه ها که امروز اثری از آن ها باقی نیست از مساجد اقتباس شده است. با این تفاوت که در مدرسه ایوان بزرگ به کلاس های درس و سینما و ایوان های کوچک به اتاق دانشجویان ختم می شد، در صورتی که در مسجد عموماً این ایوان ها به شبستان مربوط می گردید

۵- از دیگر ممیزات و خصوصیات عمدی که در ساختمان های دوره سلجوقی مشاهده می شود و تقریباً در تمام آثار معماری آن دوره عمومیت دارد، عظمت و اهمیت مدخل بنا است. همچنین تنوع در تزیین درهایی که در ساختمان ها وجود داشته است.

۶- در دوره سلجوقی ساختمان گنبد و شبستان نیز پیشرفت زیادی کرده و ساختمان هایی با این سبک برپا شده است و این پیشرفت در مسجد جامع اصفهان و مخصوصاً در آن قسمتی که در دوره ملکشاه ساخته شده نمایان است.

۷- استفاده از عناصر جدید معماری و پیشرفت های تکنیکی خاصه در زمینه برپایی گنبد بر مقاطع مربع از دیگر خصوصیات برجسته معماری دوره سلجوقی است.

۸- در زمان سلجوقیان سبک جدیدی از معماری مساجد از توسعه و تکمیل چهار تاقی ساسانی ظهرور می یابد که از آن پس عنصری مهم در معماری اسلامی می شود و آن نقشه چهار ایوانی است که ایوان رو به روی محراب بزرگتر است.

۹- ساختن حیاط مرکزی و چهار ایوان در اطراف آن، اساس معماری مذهبی، کاروان سراسازی و مدرسه سازی ایران را تشکیل می دهد. در معماری مدرسه و در کاروان سراسازی، همان اصول رعایت می گردید

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۳۹

- در اوایل این دوران به کار می‌رفته عبارتند از: سیاه، آبی سیر و روشن.
- ۲۴- مقرنس کاری از خصوصیات معماری سلجوقی بود.
- ۲۵- معماران و سازندگان دوره سلجوقی سعی داشتند طاق‌هایی با حداقل قالب و چوب بست بنا کنند.
- ۲۶- مقطع سفلای گنبدهای دوره سلجوقی در پس دیوارهای عظیم از نظر دور می‌ماند.
- ۲۷- تاق ضربی در دوره سلجوقیان رواج داشت ولی چون استعمال این تاق‌ها روی سقف، بین فواصل دو جرز، منجر به مشکلاتی در ساختمان زوایای گوشة صحن می‌شد و از سویی فرصت زیادی برای عرضه مهارت فنی نمی‌داد؛ به همین جهت در بناهای دوره سلجوقی به جای تاق ضربی، تاق گنبد شکل به کار برده شده است.
- ۲۸- در دوره سلجوقی فشار گنبدهای آجری به وسیله شمع گذاری یا به اتکای دیوارهای ضخیم زیرین گرفته می‌شد.
- ۲۹- گنبد دو بر در ایران، در دوره سلجوقی آغاز شد.
- ۳۰- ابداع محراب‌های مسطح و بدون فرو رفتگی از دیگر ممیزات ویژگی های معماری سلجوقی است؛ این محراب‌ها دارای اشکال و نقش‌هایی خاص بود و محرابی را مجسم می‌کرد که دو ستون در طرفین آن قرار گرفته باشد.
- ۳۱- از ممیزات دیگر این سبک استفاده از گچ بری و کاشی‌های لعاب صدفی در تزیینات داخلی مساجد به خصوص در تزیین محراب‌ها، استفاده از خشت کاشی‌هایی ستره صلیب (شمسمه و چهار پر صلیب) و با نقوش انسانی، حیوانی و گیاهی بسیار زنده و جاندار و تحول و ابداع خطوط جدیدی متنوع شده از خط کوفی به اشکال مختلف گلدار و استفاده از این خطوط در تحریر و تزیین آثار و به کار گیری آن به شکل کوفی بنایی در آجر کاری و معقلی بناهاست.
- ۳۲- در دوره سلجوقیان، خط زیبای نسخ با قواعد و مشخصات ویژه‌اش توسعه می‌یابد.
- ۳۳- معماران دوره سلجوقی در مقبره‌ها، اهمیت را به فضاهای بیرونی می‌دادند.
- بناهای قبل از اسلام و قبل از دوره خود پیروی کردند. در معماری این دوره فرم‌های زمان ساسانی با استادی ادامه داده شد و خصوصیات مهم مانند ساختن گنبد، ایوان و محوطه مستطیل بناهای مذهبی و غیر مذهبی متداول گردید.
- ۱۷- مقبره‌برجی در معماری سلجوقی اهمیت داشت و در دوره ایلخانان از آن‌ها به عنوان الگو استفاده شد.
- ۱۸- معماری سلجوقی شکل ابتدایی سبک ایلخانی است و در طی یک دوره سیصد ساله معماری در ایران سیر منظم تکامل را طی کرده است.
- ۱۹- ایوان‌های دوره سلجوقی پهن و بزرگ است.
- ۲۰- ضخامت دیوارهای ایوان‌های سلجوقی نسبت و در مقایسه با دوره‌های بعدی بیشتر است.
- ۲۱- معماری سلجوقی مؤقر و نیرومند و دارای ساختاری بغرنج بود، ولی این همه نه ناگهانی بود و نه تصادفی، بلکه تجلی متعالی یک رستاخیز ایرانی بود که در اوایل سده سوم با سامانیان آغاز شد. این رستاخیز در زمان سلجوقیان به اوج خود رسید.
- ۲۲- استفاده از آجر به جای سنگ، ایجاد نقش‌های هندسی در آجرکاری بنا، نقش اندازی‌های آجری که به وسیله تورفتگی و بیرون نشستگی رگچین آجرها حاصل می‌شد و همین طور استفاده از قطعات موزاییک کاشی و آجر و ایجاد کتیبه‌هایی از آجر تراشیده از ویژگی برجسته معماری این دوره است. البته بعد از تبدیل خط کوفی به خط نسخ، تراشیدن آجر و تشکیل حروف و کلمات این خط با دشواری‌هایی مواجه می‌شود، لذا کتیبه‌ها و تزیینات آجری کم کم از بین می‌رود و گچ بری جایگزین آن می‌گردد.
- ۲۳- اولین کوشش در به کاربردن کاشی در دوره سلجوقی به عمل آمد. مهم‌ترین مرکز تولید کاشی نیز شهر کاشان بوده است که از آنجا کاشی‌های رنگی به دورترین نقاط خاورمیانه ارسال می‌شده است. کاشی‌هایی که با تکنیک طلایی ساخته‌می‌شد در مقابل نور آفتاب دارای رنگ‌های پرطاووسی الوانی می‌باشد. به ویژه وقتی که در خارج از ساختمان به کار روند دارای زیبایی خاصی می‌باشند. رنگ‌هایی که

۳۴- فضای مقبره ها در دوره سلجوقی بسته تر بود.

۳۵- از دیدگاه تزیینات، دوره سلجوقیان دوره تزیینات با مصالح به شکل اولیه محسوب می شود. هر چند در نمونه های پایانی به رنگ بر می خوریم اما محور عمده تزیینات بنا را در این دوره سایه و روشن تشکیل می دهد. فضای اکثر بنها در این دوره فضایی جدی، سنگین و بدون رنگ است و گرایش تزیینات نیز از ساده به پیچیده است. در کتیبه هایی که در بنها ای در این دوره داریم معماران و خوشنویسان تنها از یک خط استفاده کرده اند و آن خط کوفی است.

برخی تفاوت های مساجد ایرانی و آناتولیایی عبارتند از:

۱- فرق فضای گنبد دار ایرانی با آناتولی در این بود که در ایران اتاق گنبد دار پشت ایوان قبله از بقیه مسجد جدا بود اما در آناتولی برعکس ایران، در پی راهی برای ترکیب فضای اصلی گنبد دار با بقیه فضای اطراف بودند.

۲- نحوه ورود به حیاط مساجد ایرانی، یا از طریق یکی از چشممه های فرعی در کنج حیاط صورت می گیرد، و یا از پشت یکی از ایوانهای فرعی. در این حالت بعد از سردر ورودی و هشتی دقیقاً پشت ایوان قرار می گیریم اما امکان ورود نیست. در واقع این عنصر از ورود مستقیم جلوگیری کرده و فقط ارتباط بصری برقرار می کند. اما هنگام ورود از حیاط به گنبد خانه کاملاً از محور مرکزی وارد می شویم که این نحوه متفاوت ورود نشان از وجود سلسله مراتب در بناست. اما در مساجد آناتولی چنین سلسله مراتبی وجود ندارد. ورود به حیاط کاملاً در یک محور مستقیم صورت میگیرد، و ورود به گنبد خانه و شبستان، گاهی با عبور از حیاط و رواق های اطراف آن و گاهی از بیرون محوطه مسجد و با ورود مستقیم به شبستان صورت می گیرد.

۳- در مساجد ایرانی همواره شبستانها به صورت چهل ستونی می باشند که گاهی در طرفین گنبد خانه و گاهی مجرزاً آن قرار می گیرند. در مساجد آناتولی فضای گنبد خانه و شبستان در هم ادغام شده و شبستان چهار ستونی را بوجود آورده که گنبد خانه در مرکز آن و بر فراز آن قرار دارد.

در پایان باید گفت که؛ هنر و معماری اسلامی ترکیه همانند سایر ممالک اسلامی با ورود مسلمانان و ساخته شدن اولین مساجد آغاز گردید. در پی قدرت یافتن سلجوقیان ایران و اعزام شاخه ای به آناتولی تحت عنوان سلاجقه روم معماری آناتولی شکوفایی و توسعه قابل توجهی یافت چرا که ترکیب معماری بومی آناتولی با هنر و معماری ایرانی سبک جدید و دارای استحکامی را ایجاد نمود. اما افول سلاجقه روم باعث رکود سیاسی و اجتماعی سرزمین آناتولی گردید که تا دوران برپایی عثمانی ها تداوم داشته است. از اینرو تا چندین دهه پیش بسیاری از محققین معتقد بودند که معماری نیز همانند سایر ارکان های اجتماعی در این دوران، دوره فترت خود را سپری می نموده است. بررسی و تحلیل روند رو به رشد معماری دوران بی لیک در نوشتار حاضر به روشنی نشان داد که هیچگاه معماری اسلامی سرزمین آناتولی پویایی خود را از دست نداده است. و دوران امیرنشین های خودمختار ضمن انتقال تجربیات سبک ها و فرم های معماری و تزئینات وابسته آن به دوران عثمانی، حتی تحولات مثبت چشمگیری نیز بدان افزوده گردیده است. برای نمونه، برخی از محققان و مستشرقین غربی الگوی اولیه مساجد با فضای وسیع و باز در داخل را مسجد با یزید دانسته اند با این تفاوت که آنرا نیز الگوبرداری شده و کپی شده از پلان ایاصوفیه می دانند. در حالیکه بررسی و تحلیل هنر و معماری دوران بی لیک به روشنی نشان می دهد که دستیاری به شبستان های وسیع که نیازمند ساخت گنبد های متعدد بزرگ بود در طی یک روند تدریجی و طولانی اتفاق افتاده است. همچنین در دوران حاکمیت امیرنشین های خودمختار، سبک های مختلف معماری در بنای های مختلف نواحی مختلف دارای سبک و فرم یکپارچه و واحدی گردیدند، و هنر و تزئینات دوران سلجوقی همانند کمربند های تزئینی، مقرنس ها، سردر های ورودی، حجره ها، ابتداء از ادرنه ظهور نموده سپس از آنجا به استانبول انتقال یافت که در نهایت منجر به ایجاد نمونه های ماندگار دوران اولیه عثمانی گردید.

منابع و مأخذ

- اردلان، نادر و لاله بختیار (۱۳۹۰) «حس وحدت»، ترجمه ونداد جلیلی، انتشارات علم معمار.
- بپور جعفر، محمدرضا و میترا آزاد (۱۳۸۹) «تأثیر چهار طاقی های ایران باستان در معماری مساجد و تداوم آنها در معماری مساجد کشورهای همسایه»، دومین همایش معماری مسجد.
- پیرنیا، محمدکریم و غلامحسین معماریان (۱۳۸۶) «سبک شناسی معماری ایرانی»، انتشارات سروش دانش.
- خان محمدی، محمد علی (۱۳۸۹) «معرفی الگوی شبستانهای چهارستونی»، دومین همایش معماری مسجد.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۸۴) «فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران»، انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی.
- شووازی، آگوست (۱۳۸۶) «تاریخ معماری»، ترجمه طفیل ابوالقاسمی، انتشارات دانشگاه تهران.
- فریتر، کارل (۱۳۵۹) ترجمه مسعود رجب نیا، «آرایش ساختمانهای ایرانی و عثمانی، تبادل شیوه های معماری در سده های یازدهم تا چهاردهم میلادی (ششم تا نهم هجری)»، مجله هنر و مردم.
- گابه، هانس (۱۳۷۶) «مساجد ایرانی»، ترجمه سید محمد طریقی، فصلنامه هنر، ش. ۳۳.
- گودوین، گادفری (۱۳۸۸) «تاریخ معماری عثمانی»، ترجمه اردشیر اشرافی، انتشارات موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری «عنوان».
- نصرت پور، دریا و دیگران (۱۳۹۴) بررسی تطبیقی معماری ابنيه مذهبی دوره بیزانس در ترکیه با ابنيه مذهبی دوره سلجوقی در ایران، مدیریت شهری، شماره ۳۹.
- لوئیس، برنارد (۱۳۶۵) «استانبول و تمدن امپراتوری عثمانی»، ترجمه ماه ملک بهار، انتشارات علمی فر هنگی.
- متدين، حشمت الله (۱۳۸۶) «چهار طاقی گنبددار نقطه عطف معماری مساجد ایرانی»، هنرهای زیبا، ش. ۳۱.
- محمدیان منصور، صاحب (۱۳۸۶) «سلسله مراتب

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۴۱

- مَحْرِمَيْتُ دَرْ مَسَاجِدِ اِيْرَانِيْ»، هنرَهَايِ زَيْبَا، ش. ۲۹.
- میشل، جرج (۱۳۸۸) «معماری جهان اسلام، تاریخ و مفهوم اجتماعی آن»، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی.
- هیلن براند، رابرت (۱۳۷۷) «معماری اسلامی، فرم عملکرد معنا»، ترجمه ایرج اعتصام، انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- Akıncı, Ş. (1995) “İstanbulun Fethinde lale Devrine Kadar Osmanlı Kagır mimarisinde Yapım Teknikleri”, Yayınlamamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Akmaydalu, H. (1994) Mihrablı ve Minberli Namazgâhlarımız, Vakıflar Dergisi, Vol.23. Pp : 123-143.
- Altınay, A. R. (1924) Mimar Sinan, Alimler ve sanatkarlar. İstanbul.
- Günay, Reha. (2014) “Sinanın İstanbulu, Osmanlı Başkenti İstanbulu Taçlandıran Mimar Sinan Yapıları”, 3.Baskı, Yapı-Endüsteri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Karasu, Cezmi. (2009) “Anadolu Selçuklu Mimarisi”, Türk Sanatı Tarihi Notları, Eski Şehir Üniversitesi.
- Kihtir, Tuğrul. (2012) “Beylikler ve Eserleri, Anadolunun Beyleri”, 1.Baskı, Boyut Mataacılık, İstanbul.
- Kuban, Doğan. (2007) “Osmanlı Mimarisi”, Yapı-Endüsteri Merkezi, İstanbul.
- Oğuz, Zeynep. (2006) “Multi-Functional Buildings of the T-Type in Ottoman Context : A Network of Identity and Territorialization”, A Thesis Submitted of the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in History of Architecture.
- Savaş, Yıldırım. (2007) “Bursa Yeşil Cami Mihrabı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi, Cilt 47, Sayı 1, Ankara.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۳ تابستان ۹۵
No.43 Summer 2016

۳۴۲